

Баяндин М.¹, Нарынбаева А.²

¹экономика ғылымдарының докторы, профессор, ректор, e-mail: mbayandin.71@mail.ru

²экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, профессор м.а., e-mail: narynbaeva@mail.ru
Инновациялық Еуразия университеті, Қазақстан, Павлодар қ.

**ОТАНДЫҚ АУЫЛШАРУАШЫЛЫҚ ӨНІМІНІҢ
БӘСЕКЕЛЕСТІККЕ ҚАБІЛЕТТІ НАРЫҒЫН ДАМУЫ БОЛАШАҒЫ**

Табиғи-климаттық және ресурстық жағдайы бойынша бірқатар артықшылықтары орын алуына қарамастан отандық аграрлық өндіруінің бәсекелестікке қабілеттілігі қажетті деңгейге жеткен жоқ. Агроөнеркәсіптік нарықтың бәсекелестікке қабілеттілігі және тұрақтылығы еліміздің азық-түліктік қауіпсіздігін қамту негізін құрайды, осы сала қызметінің тиімділігі тиесілі мемлекеттік реттеу механизмдерімен, отандық тауарөндірушілерін сыртқы интервенциядан қорғаумен, қажетті инфрақұрамы болуымен және бірқатар факторларымен анықталады.

Аграрлық саланы дамыту болашағы ауылшаруашылық өнімнің бәсекелестікке қабілеттілігін арттырудың алғы шарты ретінде анықталып, ауылшаруашылық өнімін өндірушілер үшін бәсекелестікке қабілеттіліктің артықшылықтарын қамту, сақтау және арттыру өзекті болып табылады. Бәсекелестікке қабілеттік үшін жарыста маңызды болып анықталатындар: өндіру ресурстарын тиімді қолдану, өндірісті орналастыру ұтымдылығы, салалардың өзара ұштасуы. Ауылшаруашылық өнім өндірушілердің бәсекелестікке қабілеттілік артықшылықтары моделін құрастыруда және деңгейін көтеруде басым бағыттары ретінде өндіру факторларын, шаруашылық жүргізу жаңа жағдайларын, интеграциялауды, саланы мемлекеттік қолдау деңгейін ескеру керек.

Сонымен ауылшаруашылық өнімнің бәсекелестікке қабілеттілігін арттыру агроөнеркәсіптік нарығы қызметінің маңызды элементі болып табылады және қазіргі таңда мемлекеттік аграрлық саясатының басым бағыты ретінде анықталады, себебі азық-түлік қауіпсіздігін нығайтуына ықпал етеді. Мақалада ауылшаруашылығының проблемалары қарастырылып, ауылшаруашылық өнімінің бәсекелестікке қабілеттілік деңгейін арттырудың негізгі бағыттары анықталады. Сонымен қатар мақалада экономиканың аграрлық секторын мемлекеттік қолдаудың талдау жүргізіліп, егіншаруашылығы саласын дамытуы, малшаруашылығы өндіруінің көлемін көбейту болжамы, 2018-2021 жылдарға ауылшаруашылық өнімін өндіру көлемі есептелген.

Түйін сөздер: ауылшаруашылық өнімі, бәсекелестікке қабілеттілік, мемлекеттік қолдау, азық-түлік қауіпсіздігі, субсидиялау.

Bayandin M.¹, Narynbayeva A.²

¹doctor economic sciences, professor, rector, e-mail: mbayandin.71@mail.ru

²candidate economic sciences, as. professor, acting professor, e-mail: narynbaeva@mail.ru
Innovative University of Eurasia, Kazakhstan, Pavlodar

**Prospects of development of the market
of domestic competitive agricultural products**

Despite the availability of comparative advantages in terms of natural and climatic and resource conditions, the competitive advantages of domestic agricultural production remain insufficient. Competitiveness and sustainability of the agricultural food market are the basis for ensuring the country's food security, and the effectiveness of its functioning is determined by appropriate mechanisms of state regulation, protection of domestic producers from external intervention, the availability of necessary infrastructure and a number of other factors.

Prospects for the development of the domestic agrarian sphere in many respects determine the level and dynamics of the competitiveness of products, therefore, for the development of agricultural products, very topical provision, preservation and enhancement of competitive advantages. Important

means in the competitive struggle: the use of resources, the rationality of the location of production, the combination of industries. As a priority in modeling and enhancing competitive advantages in the sectors of the economy, industry, industry, industry.

Thus, increasing the competitiveness of agricultural products is a significant element of the functioning of the agricultural food market and the priority direction of state agrarian policy at the current stage, since it contributes to strengthen food security. This article examines the problems of agriculture and the main directions for increasing the competitiveness of agricultural products. The article analyzes the state support for the agrarian sector of the economy, forecasts the development of the crop sector, forecasts growth in the output of livestock products, and increases the volume of agricultural products for the period 2018-2021.

Key words: agricultural products, competitiveness, state support, food security, subsidizing.

¹Баяндин М., ²Нарынбаева А.

¹доктор экономических наук, профессор, ректор, e-mail: mbayandin.71@mail.ru

²кандидат экономических наук, доцент, и.о. профессора, e-mail: narynbaeva@mail.ru
Инновационный Евразийский университет, Казахстан, г. Павлодар

Перспективы развития рынка отечественной конкурентоспособной сельскохозяйственной продукции

Несмотря на наличие сравнительных преимуществ по природно-климатическим и ресурсным условиям, конкурентные преимущества отечественного аграрного производства остаются недостаточными. Конкурентоспособность и устойчивость агропродовольственного рынка являются основой обеспечения продовольственной безопасности страны, а эффективность его функционирования определяется соответствующими механизмами государственного регулирования, защитой отечественных товаропроизводителей от внешних интервенций, наличием необходимой инфраструктуры и рядом других факторов.

Перспективы развития отечественной аграрной сферы во многом обуславливают уровень и динамику конкурентоспособности сельскохозяйственной продукции, поэтому для производителей сельскохозяйственной продукции весьма актуально обеспечение, сохранение и повышение конкурентных преимуществ. Важными аспектами в конкурентной борьбе являются: эффективность использования производственных ресурсов, рациональность размещения производства, сочетание отраслей. В качестве приоритетных в модели формирования и повышения конкурентных преимуществ сельскохозяйственных товаропроизводителей необходимо учитывать особенности факторов производства, новые условия хозяйствования, интеграцию, уровень государственной поддержки отрасли.

Таким образом, повышение конкурентоспособности сельскохозяйственной продукции является весомым элементом функционирования агропродовольственного рынка и приоритетным направлением государственной аграрной политики на современном этапе, поскольку способствует укреплению продовольственной безопасности. В данной статье рассматриваются проблемы сельского хозяйства и основные направления повышения конкурентоспособности сельскохозяйственной продукции. В статье проведен анализ государственной поддержки аграрного сектора экономики, рассчитан прогноз развития отрасли растениеводства, прогноз роста объемов производства продукции животноводства, рост объема продуктов переработки сельхозпродукции на 2018-2021 г.

Ключевые слова: сельскохозяйственная продукция, конкурентоспособность, государственная поддержка, продовольственная безопасность, субсидирование.

Кіріспе

Дүниежүзілік экономиканың жаһандануы және халықаралық бәсекелестігі күшею жағдайында мемлекеттің экономикалық және азық-түлік қауіпсіздігін қамту үшін агроөнеркәсіптік кешенінің бәсекелестік қабілеттілігін арттыруда тиімді жолдарын іздеу маңызды міндеттерге жатады, яғни Қазақстанның ұлттық тәуелсіздігі нығаяды және күшейеді, жаңа тиімді экономикалық механизмдерін әзірлеу

арқылы АӨК интеграленген салалары арасында қалыптасқан жағымсыз тенденциялары жойылады (Назарбаев Н.А., 2017; Кендюх Е.И., 2014). Ауылшаруашылық саласының бәсекелестікке қабілеттілігін арттыру қажеттілігі экономикалық саясаттың мемлекеттік деңгейдегі маңызды міндеті ретінде анықталды. Отандық тауарөндірушілердің бәсекелестікке қабілеттілігін арттыру үшін кәсіпорындарға республикамыздың агроөнеркәсіптік кешен үшін жаңа технологиялары мен қаражаттарды

ұйымдастыру және меңгеруде мемлекеттік қаржылай көмек көрсету керек; бюджеттен лизинг өткізу үшін мемлекеттік қолдау көлемін көбейту керек; технологиялық құрал-жабдықты және техниканы сатып алудың кедендік механизмдерін жетілдіру қажет.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу объектісі ретінде отандық агроөнеркәсіптік кешен анықталады. Шаруашылықты жүргізу жаңа жағдайларында ауылшаруашылық өндірушілерін мемлекеттік қолдауды жетілдірудегі теориялық қағидаларын зерттеу салыстырмалы талдау және қорытындылау арқылы жүзеге асырылды.

Аталмыш құбылыстар мен үдерістердің даму және сапалық сипаттамасын анықтауда логикалық әдіс пайдаланылды. Синтез және экономикалық-статистикалық талдау сияқты әдістер ауылшаруашылық өнімді өндірушілерін мемлекеттік қаржылай қолдаудың дамуының қазіргі кезеңін, қазіргі заман проблемаларын анықтау, отандық ауылшаруашылық өнім нарығының дамыту бағыттарын анықтау және сандық бағалау үшін қолданған.

Әдебиетке шолу жасау

Бәсекелестікке қабілеттілік деңгейін арттыру теориясы мен практикасын дамытуға, оның ішінде ауылшаруашылығын өндіруіне маңызды үлесін шетелдік ғалымдар қосқан, атап айтсақ: И. Ансофф, Ф. Котлер, Р. Коуз, М.Х. Мескон, М. Портер және басқалары.

Ауылшаруашылық салалары тиімділігінің және бәсекелестікке қабілеттілігінің теориялық проблемалары ресейлік ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған, олар: П.М. Першукевич, Ж.И. Алферов, А.И. Бараев, К.С. Бородин, В.М. Власов және басқалары. Отандық экономист-ғалымдардың еңбектеріне назар аударайық, олар: К.К. Абуов, Ж.А. Адилов, К.М. Бельгибаев, В.В. Григорук, Б.К. Есекин, Т.И. Есполов, Г.А. Калиев, А.Б. Молдашев, М.И. Сигарев, Ж.Ж. Сулейменов және басқалары.

Шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерінде бәсекелестікке қабілеттілігін арттырудың әдіснамалық және практикалық аспектілері көрсетілген. Сонымен қатар бәсекелестікке қабілеттілік ортаны, критерийлерін, кәсіпорынның ішкі және сыртқы ортасын, ауылшаруашылық саласының түрлі бөліктері

бойынша ерекшеліктерін зерттеу әлі де толық ашылмаған және болашағы бар өзекті ғылыми зерттеу бағыты ретінде анықталады (Першукевич П.М., 2015; Стукач В.Ф. и др, 2003; Сигарев М.И. и др. 2012а; Сигарев М.И. и др., 2012б).

Қорытындылар және талқылау

Қазақстанда бәсекелестікке қабілетті аграрлық өнімді шығару үшін келесілер қажет:

– аграрлық өндіру секторы саласында жалпы ұлттық басым бағыттарын таңдау арқылы жүзеге асырылатын құрамдылық саясатты жүргізу және осы саясатты салықтық, сыртқы сауда жасау, инвестициялау механизмдері көмегімен жүзеге асыру;

– азық-түлік импортында саналы протекционизм арқылы АӨК үшін агроөнеркәсіптік тауарлар мен ресурстар саласында сыртқы сауда саясатын жүзеге асыру, отандық тауарлары импортын қолдау (ақпараттық, инфрақұрамдылық, қаржы және т.б.), халықаралық сауда ұйымдарымен келіссөздерді жүргізу;

– ішкі нарыққа түсетін азық-түлік сапасына кепілдік беруін қамту жүйесін құру; бүкіл азық-түлік буынының технологияларына қатал бақылау жасау; егіннен бөлшектеп сатуға дейін, сонымен қатар импорт сапасын бақылау.

Импорт бос орнын толтыру және импорттың орнын толтыру мақсатында АӨК сапалы бәсекелестікке қабілетті өнімін шығару үшін АӨК жаңа экспорт орнын алу секторларын дамытуға бағытталған инвестициялау жобаларын жүзеге асыру қажет: жылыжайлар шаруашылықтары желісі, көкөністі және жемісті сақтау жайлары, құс фабрикалары, жаңа қарқынды технологияларын енгізу арқылы сүт тағамдарын өндіру фермалары; инфрақұрамы дамыған бордақылау пункттері; мал сою және ет дайындау пункттері; тамшылатып суаруды қолдану арқылы жеміс-көкөніс өсімдіктерін өсіру; вакуумдық орамада блокталған етті және ірі кесекті етті өңдеу кешендері; биязы жүнді өндіру және өңдеу; қазақстандық бидай мен ұнды экспортқа шығару инфрақұрамы; бидайды дендеп өндіру зауыттары.

Саланы қаржылай сауықтыру, тауарөндірушілер үшін тауарларға, жұмыстар мен қызметтерге қол жеткізу деңгейін арттыру мақсатында АӨК салаларын, ветеринарлық, фитосанитариялық қауіпсіздік және сумен қамту саласында АӨК субъектілерін мемлекеттік қамтуын дамытуды, жер қатынастары саласында мемлекеттік реттеу тиімділігін арттыру саласын-

да, мемлекеттік бақылау және қадағалау саласын қоса, мемлекеттік қолдау бойынша жүйелі шаралар қажет (Гриценко Г.М., 2014; Prescott J.R.V., 1987; Osipov M., 1995).

Егіншаруашылық саласында жүзеге асырылатын стратегия бойынша, біріншіден, өндіруді диверсификациялау, дақылдарды өндіруде ғылыми негізделген су және ресурстарды сақтау технологиялары бойынша өндіру көлемін көбейту, ауылшаруашылыққа тағайындалған жерлерді өнімді пайдалануын қамту, ауылшаруашылық айналымына жаңа және қазіргі уақытта пайдаланбайтын жерлерін қосу, жалпы салық салу жүйесін жетілдіру керек. Сонымен қатар, АӨК субъектілеріне тиімді салық салу режимі, ұйымдастырушылық-құқықтық нысанына қарамастан, табыс көлеміне сәйкес салық салу көлемін қамту, салықты есептеуді жеңілдету, салық төлеушілерді, жеке шаруашылықтарды қоса, толық қамту, жалдалған жұмыскерлердің әлеуметтік қорғауын қамту, салық төлеу салмағын қомақты көтермеуін қамту бойынша ұсыныстарды әзірлеу керек.

Малшаруашылығы саласында ІҚМ етті экспорттық потенциалын көтеру және етті өндіруді дамыту бойынша жұмыстарын әрі қарай жалғастыру қажет. Асыл тұқымды базаны дамыту және мал мен құстың генетикалық потенциалын дамыту керек, сонымен қатар әрі қарай репродукциялау үшін асыл тұқымды мал импорты арқылы. Малшаруашылығын дамыту үшін малды жайылымға жіберіп өсіруді ынталандыру керек, оның ішінде қойды өсіру де бар. Сонымен қатар жемді өндіруді дамыту, жарамсыз болып қалған жайылым жерлерін суландыру бойынша шараларды әзірлеу қажет.

Ауылшаруашылық өнімді қайта өндіру саласында өндірісті техникалық және технологиялық қайта жабдықтау мәселесі өзекті мәселелер қатарына жатады, сонымен қатар халықаралық сапа стандарттарына көшу, яғни шығарылатын өнім сұрыптамасы кеңейтіледі және Еуразиялық экономикалық қауымдастық бойынша негізгі сауда әріптестермен тең бәсекелестік жағдайлары жасалады. Сауданы, бәсекелестікті, ақпаратты, кедендік және шекара қызметтерін қорғау, техникалық реттеу мәселелері бойынша мемлекеттік органдарының стратегиялық құжаттарын түзету керек. Отандық тағам өнімі және қайта өндіру өнеркәсібі ішкі нарығын көбейту және сыртқы нарығын кеңейту үшін мүдделі өкілетті органдарымен әріптестікте ішкі нарықты импорттық тауардың жасырын демпингтен қорғау бойынша шараларын

әзірлеу керек; отандық тағам өнімін сатып алу басымдылығы талаптарын орындалуын бақылауды техникалық реттеуді күшейту; сауда орталықтарына отандық тауарларға жол ашу механизмін жетілдіру; сауда-логистикалық инфрақұрамды дамыту, отандық өнімді сыртқы нарықтарға жылжыту; шектес салаларын дамыту; ақпараттандыру-насихаттау жұмыстарын жүргізу.

Органикалық өнімді өндіруін ынталандыру үшін халықаралық сертификаттау жүйесін енгізу арқылы жағдай жасау керек. Тұтынушыларға өнімді сақтау, жеткізу логистикасы негізінде ауылшаруашылық тауарөндірушілерін кооперациялау арқылы нарықты әрі қарай отандық өніммен қамту шараларын жүзеге асыру (*Government Programs & Risk, 2014; Шерьязданова К.Г., 2010*).

Отандық ауылшаруашылық өндірушілерін ынталандыру және жаңа технологияларды енгізу мақсатында қолданыстағы қолдау шараларымен қатар жеке дақылдарды тура қолдаудан жеңілдікпен қаржыландыруға (несиелер мен лизинг бойынша пайыздық мөлшерлемелерін субсидиялау, кепілдік беру және ауылшаруашылық тауарөндірушілерін қаржы ұйымдары алдында заемдарын сақтандыру жүйесін енгізу), жобаларды жүзеге асыруда инвестициялық субсидиялауға біртіндеп көшу керек. Қаржы тұрақсыздыққа және ауылшаруашылық кәсіпорындарын қысқартуға жол бермеу үшін олардың қаржылай сауықтыруын жоспарлау керек.

Аграрлық секторда бәсекелестікке қабілеттілікті ұстайтындай күшті факторлары бар. Өнімнің төмен сапасы, көлемді шығындар, тасымалдау шығындары, өндіру және қайта өндіру шығындары. Осының барлығы тағам өнімінің бәсекелестікке қабілеттілігінің төмен деңгейіне тура әкеледі. Дәлел ретінде тұтытудағы импорттың жоғары үлесімдік салмағы. Аграрлық сектор алдында өндірудің төмен бәсекелестікке қабілеттіліктің себептерін жою міндеті тұр.

Азық-түлік қауіпсіздігін қамту халықты тағам өнімдерімен қамтудың маңызды проблемасына айналады. Агроөнеркәсіптік өндірудің салаларының даму қарқындылығы мен деңгейі, олардың өндірістік қамтуын кеңейту еліміздің азық-түлік ресурстарын және өздігінен азық-түлікпен қамтылу деңгейін көрсетеді. Азық-түлікпен өздігінен қамтылу отандық өндірудің азық-түлік тағамдары арқылы өзінің қажеттіліктерін қамту, яғни отандық АӨК өндіру деңгейінің өсуі экономиканың көптеген салаларының дамуын ынталандырады. Азық-

түлік қауіпсіздігінің проблемасын шешу агро-өнеркәсіптік өндірісін дамыту қажеттілігіне байланысты.

Бірақ, аграрлық сектор капитал сыйымдылығымен, шығындар орнын толықтыру ұзақтылығымен, табыстың төмен деңгейімен, табиғи-климаттық жағдайына тәуелді болумен сипатталады. Яғни, басқа салалармен салыстырғанда осы халық шаруашылығы саласының бәсекелестікке қабілеттілік деңгейі төмен.

Қазақстанда халықты азық-түлік тағамдармен қамту проблемасын шешу үшін жақсы ресурстар бар, мәселен жер және еңбек ресурстары. Сонымен қатар республикамыз әлемнің аграрлық шикізат (бидай және де басқа азық-түлік өнімдері) өндіретін жиырма елдің қатарына кіреді. Қазақстан Республикасы келесі көрсеткіштер бойынша алдағы тоғыз елдері қатарына кіреді: ауылшаруашылық жерлерінің аумақтары, алаңдары, бидай дақылдары алаңдары, картоп егу алаңдары бойынша. Сараптамышылардың айтуы бойынша, республикамыздың ресурстары халыққа қажетті өнім көлемінен үш есе артық өнімді өндіруге мүмкіндік береді (АО «КазАгроИнновация», 2017; Davis, J.N. A 1957; Policy. 2014).

Ауылшаруашылығының төмен қамтылуы және отандық машина жасаудың әлсіз дамуы, тауар өндірушілердің төмен төлемқабілеттілігі, кредиттерге қол жеткізе алмауы, инвестициялар тапшылығы аграрлық өндіруге тежеу болады. Нәтижесінде ауылқұрамы техниканың тапшылығы егін дақылдары алаңдарын қысқартады және қарапайым технологияларға көшіп, егін шығымдылығы төмендейді, өнімділік төмендеп, өнім шығару көлемі жоғарылайды. Егін шаруашылығында ғылыми негізделген технологиялар енгізілмейді, әсіресе малшаруашылығында (қол еңбегі қолданады). Аграрлық ғылым деңгейі төмендейді: отандық ғалымдар шығарған мал тұқымдары мен жаңа егін сорттары енгізілмейді және аграрлық өндіруге қосылмайды, жаңалықтар шетелден алынады. Ауылшаруашылығындағы өнімді өңдеу деңгейі төмен (Еуропа елдерімен салыстырғанда 8-10 есе төмен) болады (Rist, C. 1945; Chandler A.D. 1998; Agricultural Act of 2014. 2015).

Сонымен, зерттеу көрсеткендей, ресурстардың болуы агроөнеркәсіптік өндірудің экономикалық дамуының тұрақтылық кепілі бола алмайды. Қазақстанның экономикасында шикізаттық бағытталу, аграрлық салада әлем экономикасымен аз көлемді интеграция басымы орын алады, яғни өндіру және әлеуметтік инфрақұрамдары дамыған жоқ. Осы себеп-

тен республикамыз өткізу нарығында қатал бәсекелестікке толық дайын емес.

Өндіру салаларының кәсіпорындарында түсетін сапасы қазіргі заман талаптарына сай емес ауылшаруашылық шикізат көлемі өсіп келе жатыр. Қалыптасқан жағдайдың бір себебі ретінде АӨК кәсіпорындары арасындағы экономикалық байланысының төмен сапасы, ауылшаруашылық өнім өндірушілері мен сауда ұйымдары арасындағы байланыс, әріптестікке деген экономикалық қызығушылығы болмауы, бағалар бойынша келіспеушіліктер. Ауылшаруашылық өнім өндірушілері үшін бағалар тым төмен, ал қайта өндірушілер үшін – тым жоғары және өнім шығару және азық-түлік шығару тиімділігін қамти алмайды. Қазақстанда мемлекеттік реттеу азық-түлік қауіпсіздікті, негізгі тағам өнімдері тапшылығы қауіпін алдын алуды қамту бойынша құқықтық-нормативтік базаны жетілдіруге бағытталу керек. Осы міндеттерді шешу үшін келесілер қажет: мемлекеттік ресурстарды тиімді басқару; отандық өндірушілерден қолайлы бағамен бидайды сатып алу; отандық ішкі бидай нарығындағы баға интервенциялары; бәсекелестікке қабілеттілікті егіншаруашылық өнімін өндіру мақсатында отандық тауарөндірушілерін қолдау аталған шараларды жүзеге асыру арқылы тағам бидайы мемлекеттік резервтерін тұрақтандыруға мүмкіндік береді; бидай өндірудің тұрақты өсуін қамтиды және бидайдың ішкі бағасын тұрақтандыруға, бидайды өңдеу өнімдеріне бағаларын тұрақтандыруға мүмкіндік береді. Төменде 2018-2021 жылдарға арналған егіншаруашылығы саласын дамыту болжамы есептелген (1-кесте).

Ресурстарды тиімді қолдану талаптарына сай келетін технологияларын (ғылыми негізделген ауыспалы егісті енгізу) пайдалана отырып, егін алаңдарын оңтайландыруы жоспарланған. 2021 жылы көкөністі салу алаңдарының көлемі 2014 жылмен салыстырғанда 38,7%-ға өсу керек, жеміс-жидек дақылдары алаңы 27,1%-ға өседі. Айналымға 1,6 млн. га енгізіледі, 280 га суармалы жерлер пайдалануға енгізіледі. Нәтижесінде егіншаруашылық өнімді өндіру көлемі өседі: бидай – 7,3%-ға, қант қызылшасы – 40%-ға, жеміс-жидек – 27,3%-ға. Жалпы картоп-жеміс-жидек-көкөніс дақылдарын өндіру 84,1%-ға өседі. Бидай экспортының потенциалы 12,1%-ға өседі. Ішкі нарығының қажеттілігін қамту өседі: картоп – 100%, жеміс-жидек – 93% (Agricultural and Rural Development. 2015; Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігі. 2016; ҚР АӨК дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту, 2017).

1-кесте – 2014-2021 жылдарға арналған Қазақстанда егіншаруашылығын дамыту серпіні

Шаралар	2014 ж. факт	2015 ж. факт	2016 ж. факт	2018 ж. болжам	2020 ж. болжам	2021 ж. болжам
Егін алаңдарын оңтайландыру, мың га						
бидай дақылдары	15291,5	14982,2	15403,5	16700	18370	20207
майлы дақылдар	2299,5	2009,8	2035,7	2790	3002	3300
қант қызылшасы	1,2	9,2	12,6	13,8	15,2	16,7
күріш	97,6	98,7	104,7	115,2	127	141
мақта	127,6	99,3	109,6	120	132	143
көкөніс	137,7	139,5	145,9	159	175	191
картоп	186,8	190,6	186,7	201	221	243
жеміс-жидек, жүзім	56,7	57,5	62,5	68,6	70,5	72,1
Өндіру көлемінің өсуі, мың тонна						
бидай дақылдары	17162,2	18672,8	19000	19200	19776	20370
майлы дақылдар	1547,6	1547,5	1870	2018	2754	3046
қант қызылшасы	23,9	174,1	322	550	896	1120
күріш	377	422,2	398	395	385	387
мақта	320,7	273,9	274	280	290	300
көкөніс	3469,9	3497	3565	3893	4080	4132
картоп	3410,5	3521,1	3464	3738	3921	3992
жеміс-жидек, жүзім	303,3	280,2	315	355	400	421
Ішкі нарықты отандық өніммен қамту, %						
картоп	100	100	100	100	100	100
көкөніс	60	73	81	93	96	97
жеміс-жидек, жүзім	40	42	48	53	61	66

Малшаруашылығында өнімнің басым бөлігі түрлі жеке меншік шаруашылықтарында өндіріледі, нәтижесінде өнімділік деңгейі төмен болып, ішкі нарық қажеттіліктері толық қамтылмайды және жоғары өзіндік құны қалыптасып, бәсекелестікке қабілеттілігі төмендейді, импортқа тәуелділік қалыптасады. Мәселен, еттің барлық түрлері бойынша негізгі өндірушілер – жеке меншік шаруашылықтары, мұнда, 2016 жылғы 1 қаңтар жағдайына мәліметтер бойынша, ҰҚМ-дың 76,7%, қой және ешкілердің – 67%, шошқалардың – 72,5%, жылқының – 62,7% және құстың – 40,9% ұсталады. Соңғы жылдары ауылшаруашылық мал басы санының тұқымдық малы үлесімдік салмағы 2 есе өсті, малшаруашылығы өнімінің экспорттық потенциалы және ішкі нарықта шетелдік құс етінің көлемі төмендеді. 2021 жылы өңдеу саласын шикізатпен 100%-ға қамтылуы жоспарланады, малшаруашылығы са-

ласында 5 жыл ішінде 14 мың жұмыс орны ашылады. Малшаруашылығы бойынша өндіру өнімі көлемінің өсуі 2-кестеде көрсетілген.

АӨК қайта өндіру кішігірім кешенінің қазіргі жағдайын тұрақты және өндіру деңгейін өсіру потенциалы бар деп бағалауға болады. Соңғы жылдары тағам өнімдерінің көптеген түрлері бойынша жағымды өңдеу өнімділігінің өсу тенденциясы тұрақтана бастады. Бірақ, еліміздің шикізатпен қамтылуына қарамастан өңдеу өнімімен қамтамасыз ету деңгейі әлі де төмен. Мысалы, соңғы 5 жыл ішінде ауылшаруашылық өнімінің жалпы өндіру көлеміндегі негізгі тағам өнімдері бойынша үлесі осындай: ет бойынша – 22%, сүт бойынша – 28%, көкөніс дақылдары бойынша – 4,8% (Қазақстан Республикасы ұлттық экономика министрлігінің статистика комитеті. 2017; Қазақстан Республикасы 2011-2015 жж. ауыл, орман, аңшылық және балық шаруашылығы. 2016; Dalimov R.T. 2011).

2-кесте – Қазақстанда малшаруашылығы өнімін өңдеу серпіні

Өнім түрі	2014 ж. факт	2015 ж. факт	2016 ж. факт	2018 ж. болжам	2020 ж. болжам	2021 ж. болжам
Ет (оның ішінде құс) сойыс салмағында, мың тонна						
шаруашылықтың барлық түрлері	893	801	843	950	1046	1083
ауылшаруашылық құрылымдары	220	209,8	242	287,8	319	335
ауылшаруашылық құрылымдары үйлесімдік салмағы, %	24,7	26,2	28,7	30,3	30,5	30,9
сүт және сүт тағамдары, мың тонна						
шаруашылықтың барлық түрлері	5067,9	5184,4	4891	5265	5517,5	5665,0
ауылшаруашылық құрылымдары	603	673,9	758,5	836,1	937,9	1133
ауылшаруашылық құрылымдары үйлесімдік салмағы, %	11,9	13	14,2	15,2	17	20
Жүн, мың тонна						
шаруашылықтың барлық түрлері	37,8	38,0	38,5	42,3	46	51,2
ауылшаруашылық құрылымдары	12,5	13,1	14,0	15,6	17,8	19,9
ауылшаруашылық құрылымдары үйлесімдік салмағы, %	33,2	34,6	36,5	37	38,7	38,9
Тауық жұмыртқасы, млн дана						
шаруашылықтың барлық түрлері	4291,2	4737,0	4761,1	4999	5249	5500
ауылшаруашылық құрылымдары	2596,2	2913,2	3013,8	3199,4	3417,1	3591,5
ауылшаруашылық құрылымдары үйлесімдік салмағы, %	60,5	61,5	63,3	64	65,1	65,3

Нәтижесінде республикамыздың ішкі тағам нарығы импортқа тәуелді болу жоғары деңгейімен сипатталады. 2013 жылы өндірілген импорттық өнімнің жалпы көлемі 2006 жылмен салыстырғанда 3,1 есе өсті. Әсіресе импорттық өнімнің көлемі ет-сүт өнімдері мен көкөніс консервілері бойынша жоғары: сүт және кілегей – 72%, көкөніс консервілері – 70,5%, ірімшік – 58,3%, шұжық тағамдары – 44,8%, сары май – 32,8%.

Өндіру секторын дамуына кедергі жасайтын негізгі факторлар: шикізаттың төмен сапасы және тапшылығы; шикізатты сақтау, тасымалдау логистикасының төмен дамуы; өндіру күштері толық жүктелмейді; сауда-логистикалық инфрақұрамы нашар дамыған; нарықта көптеген ұсақ кәсіпорындар қызмет етіп, өнім бағасы себепсіз жоғарылайды; импорттық өнімнің көлемі өсуіне байланы-

сты отандық тағам өнімінің бәсекелестікке қабілеттілік деңгейі төмен болады. Біздің есептеуіміз бойынша, 5 жыл ішінде ауылшаруашылық өнімін өңдеу көлемінің өсуі 7%-ға жуық болды; 2020 жылға дейін өңдеу көлемін көбейту өндіру көлемін көтеруге мүмкіндік береді, оның ішінде: етті – 27%-ға, сүтті – 40%-ға, жеміс пен көкөністі – 12%-ға, күріштің экспорттық потенциалы 50,8 мың тоннаға жетеді; 2021 жылда 2014 жылмен салыстырғанда өнім өндіруде импорт көлемін төмендету 55% құрайды; экспорттық коридорлары және жоғары үстем құны бар жаңа өнім нарығы меңгеріледі, 5 жыл ішінде қайта өндіру саласында 2300 жаңа жұмыс орны ашылады (3- кесте). (Riris, 2010; Ward С.Е., 1997. Р. 16; 2012-2016 жж. Қазақстан Республикасы ауыл, орман, аңшылық және балық шаруашылығындағы бағалар. 2017).

3-кесте – Қазақстанның өңдеу өнеркәсібін дамыту серпіні

Көрсеткіш	2014 ж. факт	2015 ж. факт	2016 ж. факт	2018 ж. болжам	2020 ж. болжам	2021 ж. болжам
Өңдеу көлемінің өсуі, мың тонна						
ет тағамдары (еттей есептегенде) (құс етін алып тастағанда)	893	801	843	950	1046	1083
сүт тағамдары (сүттей есептегенде)	5067,9	5184,4	4891	5265	5517,5	5665,0
өсімдік майы	238	290	285	341	505	505
қант	10	14	30	59	97	121
Ауылшаруашылық шикізатын өңдеу үлесі, %						
ет (барлығы)	30	30,6	31	32	32,6	34
сүт	25	28	30	31	33	37
жеміс және көкөніс	4	4,2	4,7	6,2	8,4	9,7
картоп	18	20	20	23	24	26
майлы дәндер	37	38	40	42	45	49
Отандық өндіру есебінен ішкі нарық қажеттіліктерін қамту, %						
ет тағамдары	69,5	72,7	62	65	73	76
ет тағамдары (құс)	39	41	47	64	72	74
сүт тағамдары	74,5	79,6	79	81	89	93
өсімдік майы	80	91	99	120	204	217
қант	10	11	12	14	23	28
жеміс-көкөніс консервілері	18	20	24	30	42	48

Қорытынды

Талдау нәтижелері көрсеткендей, азық-түлік ішкі қажеттіліктерін қамту үшін келесі басым өндіру бағыттарын дамыту керек: құс еті, ет тағамдары, сүт тағамдары, балық, өсімдік майы, жеміс көкөніс өнімі және қант. Ауылшаруашылық өнімін өңдеу салаларын дамыту ішкі нарықты қамту үшін басым тағам түрлерін өңдеуге, малшаруашылығын комбинирленген жеммен қамтуға және экспорттық потенциалын жүзеге асыруға бағытталу керек (UNCTAD, 2000; Veen H.B., 2007).

Әлемдік нарықта ауылшаруашылық өнімнің бәсекелестікке қабілеттілігін қамту үшін мемлекеттік қолдау қажет. Мемлекеттік қолдаудың негізгі бағыттары:

– жаңа технологиялары негізінде, заманауи құрал-жабдықтарда жұмыс істеп, тұтынушы нарығы үшін сапасы жоғары өнімді шығаратын ауыл құрамдарында кіші өңдеу кешендерін, өндірулерді, жеке цехтарын құруға мемлекеттік дотациялар;

– ауылдық елді мекендерде орналасқан ауылшаруашылық өнімін өңдеу үшін жаңадан құралған кәсіпорындар үшін жылдық мөлшерлемесі 5-8% құрайтын ортамерзімдік және ұзақмерзімдік сипаты бар жеңілдікпен несиелендіру жүйесін құру;

– жаңа технологияларын енгізу негізінде шығарылатын өнім сапасын көтеру мен сұрыптамасын кеңейту мақсатында, шығарылатын өнім көлемі жыл сайын 50%-ға өскендей шарт етіп, дүниежүзілік стандарттарға сай және бұрыннан жұмыс істеп келе жатқан малшаруашылығы және құсшаруашылығы үшін жем жасау кәсіпорындарын субсидиялау;

– көкөніс және жеміс-жидек өнімін өңдеу, теріні, жүнді бастапқы өңдеу, теріден жасалған өнімді, тон, ішік шығару кәсіпорындарын құруға субсидиялар мен заемдар (Fulton M., 2006; Крастелев Р.Н. 2011. С. 165);

– бәсекелестік қабілеттілігін қамту мақсатында әлемдік нарығына арналған өнімді шығаратын кәсіпорындарды 5 жылға салық төлеуден және кедендік төлемдерден босату үшін субсидиялар және жеңілдіктер.

Әдебиеттер

- 1 Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» Қазақстан халқына жолдауы // Егемен Қазақстан – 2017. – 31 қаңтар – №20 – 1–3 б.
- 2 Кендюх Е.И. АӨК бәсекелестікке қабілеттілігін арттыру негізінде мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігін қамту: теория, әдіснама, тәжірибе (Қазақстан Республикасы материалдарында): экон.ғ.д.ғылыми дәрежесін алу үшін дис. авторефераты: 08.00.05. – Новосибирск. – 2014. – 51 б.
- 3 Першукевич П.М. XXI ғасырдың бірінші жартысында инновациялар негізінде агроөнеркәсіптік өндіруді әлеуметтік-экономикалық дамыту стратегиясы: «Аграрлық ғылымнан Сібір, Қазақстан, Монғолия, Беларусь және Болгария ауылшаруашылық өндірісіне» атты XVIII Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы 2015 жылғы 16-17 қыркүйек. – Новосибирск. – 2016. – 75 б.
- 4 Стукач В.Ф., Абуов К.К., Айтуганов К.К., Камзина Г.К. Ресей және Қазақстан ауылшаруашылығында көпсалтылы экономиканы қалыптастыру. – Омск. – 2003.
- 5 Сигарев М.И., Палагина И.А. ДСҰ кіру жағдайында Қазақстанда АӨК дамытуды мемлекеттік қолдау // Теоретикалық және ғылыми-практикалық журнал «Аграрлық нарық проблемалары». – Алматы. – 2012. – №1. – 33-40 Б.
- 6 Сигарев М.И., Курманғалиев С.Г., Нуркужаев Ж.М. Қазақстанның ауылшаруашылық өндіруін ішкі қолдауын жетілдіру бойынша ұсыныстар. – Алматы, 2012. – 41 б.
- 7 Аймақтық АӨК бәсекелестікке қабілетті экономиканы қалыптастыру: теориялық және практикалық аспектілері: XIII Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Барнаул, 2017 жылғы 23-24 қыркүйек. / ФМБҒМ СибНИИЭСХ, Алтай бөлімі; Г.М. Гриценконың ғылыми редакциялауымен. – Барнаул: Алтай баспа үйі, 2014. – 555 б.
- 8 Прескотт Дж. Саяси аумақтар мен шекаралар. – Лондон: Аллен и Анвин. – 1987. – 315 б.
- 9 Оспанов М., Даниэль А. Витт. Экономикалық реформалар. СБИ «Қазақстанда бизнес жасау»/ Британдық өнеркәсіптік конфедерациясы. 1-3 тарау. – Лондон, 1995.
- 10 Өкімет бағдарламалар және рисктер. АҚШ ауыл шаруашылық департаменті [Электронды қоры]. <http://www.ers.usda.gov/topics/farm-practices-management/risk-management/government-programs-risk.aspx> (кіру мерзімі 2014 ж. 11.11.).
- 11 Шерьяданова К.Г. Қазіргі интеграциялық процестер: оқу құралы. – Астана: Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы мемлекеттік басқару академиясы, 2010. – 107 б.
- 12 «ҚазАгроИнновация» АҚ. Қазақ аграрлық-өнеркәсіптік кешенінің экономикасы және ауылдық аумақтарды дамыту ғылыми-зерттеу институты». 2017. [Ресми интернет ресурсы]: <http://agroeconom.kz>.
- 13 Дейвис Дж.Н. Агробизнесің концепті /Дж.Н.Дейвис, Р.А. Голдберг. – Бостон, 1957. – 136 б.
- 14 Саясат. АҚШ ауыл шаруашылық департаменті [Электронды қоры]. – Қолжетімді режим: <http://www.ers.usda.gov/topics/crops/wheat/policy.aspx> (кіру мерзімі 2014 ж.10.05.).
- 15 Rist, C. *Precis des mecanismes economiques elementaires* / C. Rist. – Paris: Sirey, 1945. – 68 p.
- 16 Чандлер А.Д. Стратегия мен құрылым: Америка өнеркәсіптің тарихы. Кембридж, МА: МІТ Пресс. 1962/1998).
- 17 Өнеркәсіп өкілі 2014: Қосымшалар. АҚШ ауыл шаруашылық департаменті [Электронды қоры]. – Қолжетімді режим: <http://www.ers.usda.gov/agricultural-act-of-2014-highlights-and-implications.aspx> (кіру мерзімі 2015 ж. 20.01.).
- 18 Ауыл шаруашылық және ауыл дамыту. Еуропа Комиссиясы [Электрондық ресурс]. – Қолжетімді режим: кіру мерзімі 2015 ж. 20.01.).
- 19 Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігі. [Ресми интернет ресурсы]: <http://mgov.kz>.
- 20 ҚР АӨК дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту // <http://egov.kz/cms/kk/law/list/P1600000894>.
- 21 Қазақстан Республикасы ұлттық экономика министрлігінің статистика комитеті. 2017. [Ресми интернет ресурсы]: <http://www.stat.gov.kz>.
- 22 Қазақстан Республикасы 2011-2015 жж. Ауыл, орман, аңшылық және балық шаруашылығы /Статистикалық жинақ. – Астана. – 2016. – 148 б.
- 23 Далимов Р.Т. Халықаралық экономикалық интеграциясының динамикасы: зерттеу. Дамберг Академикалық баспасөз, 2011, 276 б.; ISBN 978-3-8433-6106-4, ISBN 3-8433-6106-1.
- 24 Ририс, OECD Database – Өндіруші және пайдаланушыларды қолдау бағалауы. Estimates: OECD – ауыл шаруашылықты қолдау бағалауы АҚШ және ЕК. (Ресей, 1995-2010 it.)
- 25 Вард С.Е. Тік интеграцияны Салыстыру: Сыыр, шошқа және тауық еті // Қазіргі фермерлік экономикасы. – 1997. – Баcл. 70, No 1. – Б. 16-29.
- 26 2012-2016 жж. Қазақстан Республикасы ауыл, орман, аңшылық және балық шаруашылығындағы бағалар / Статикалық жинақ. – Астана. – 2017. – 122 б.
- 27 UNCTAD. Бүкіл дүниежүзілік сараптамасы 2000: Шекара шектес дамуы және межелер, БҰҰ, Нью Йорк және Женева, 2000. – Б. 133.
- 28 Веен Н.В. ван дер, Н.А.В. ван дер Мюлен, К.Н.М. ван Боммел және В. Доорнвеерт. Еуропадағы ауыл шаруашылығының салықтарды зерттеуі. LEI, Гаага. – 2007. – 207 б.
- 29 Фултон М. Солтүстік Американың ландшафтың өзгеруі / Фултон М., Хей У., Файрбайм В. – XIX Халықаралық экономика тарихының конгресі Хельсинки, Финляндия, 21-25 тамыз 2006. – Б. 32-35.
- 30 Крастелев Р.Н. Ауылшаруашылығын мемлекеттік қолдауды дамыту бағыттары // Еуразиялық әкімшілік ғылымдарының хабаршысы. – 2011. – № 3 (16). –165–173 Б.

References

- 1 The third modernization of Kazakhstan: global competitiveness. Message of the President of the Republic of Kazakhstan N.Nazarbayev to the people of Kazakhstan. Astana – January 30, 2017
- 2 Kendyukh E.I. Ensuring food security of the country on the basis of increasing the competitiveness of the agroindustrial complex: theory, methodology, practice (on the materials of the Republic of Kazakhstan): author's abstract. Dis ... Dr. Econ. Sciences: 08.00.05. – Novosibirsk. – 2014. – 51 p.
- 3 Pershukevich PM The strategy of socio-economic development of agro-industrial production on an innovative basis in the first half of the 21st century: a report at the XVIII International Scientific and Practical Conference «Agrarian Science – Agricultural Production of Siberia, Kazakhstan, Mongolia, Belarus and Bulgaria» September 16-17, 2015. – Novosibirsk. – 2016. – 75 p.
- 4 Stukach VF, Abuov KK, Aytuganov KK, Kamzina G.K. Formation of a multistructure economy in agriculture in Russia and Kazakhstan. Omsk. – 2003.
- 5 Sigarev MI, Palagina I.A. State support for the development of the agroindustrial complex of Kazakhstan in the context of accession to the WTO. // Theoretical and scientific-practical journal «Problems of the Agro-market». – Almaty. – 2012. – №1. – P.33-40.
- 6 Sigarev MI, Kurmangaliev SG, Nurkuzhaev Zh.M. Recommendations for improving domestic support for agricultural production in Kazakhstan. Almaty, 2012. – 41 p.
- 7 Formation of competitive economy of agro-industrial complex of the region: theoretical and practical aspects: materials of the XIII International Scientific and Practical Conference. Barnaul, September 23-24, 2014 / Altai Department of the FGBNU Sib- NIIEshKh; under the scientific. Ed. G.M. Grytsenko. – Barnaul: Altai Press House, 2014. – 555 p.
- 8 Prescott J.R.V. Political Frontiers and Boundaries. – London: Allen & Unwin. – 1987. – 315 p.
- 9 Osparov M., Daniel A. Witt. Economic Reform, publication in part 1-3 CBI «Doing business in Kazakstan»/ Confederation of British Industry. – London, 1995.
- 10 Government Programs & Risk. United States Department of Agriculture [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ers.usda.gov/topics/farm-practices-management/risk-management/government-programs-risk.aspx> (дата обращения 11.11.2014 г.).
- 11 Sheryzdanova K. G. Modern integration processes: a manual. – Astana: Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, 2010. – 107 p.
- 12 JSC KazAgroInnovation. Kazakh Scientific Research Institute of Agricultural Economics and Rural Development. 2017. [Official Internet resource]: <http://agroeconom.kz>.
- 13 Davis, J.N. A Concept of Aqribusiness / J.N. Davis, R.A. Goldberg. – Boston, 1957. –136 p.
- 14 Policy. United States Department of Agriculture [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ers.usda.gov/topics/crops/wheat/policy.aspx> (дата обращения 10.05.2014 г.).
- 15 Rist, C. *Precis des mecanismes economiques elementaires* / C. Rist. – Paris: Sirey, 1945. – 68 p.
- 16 Chandler A.D. Strategy and Structure: Chapters in the History of the American Industrial Enterprise. Cambridge, MA: MIT Press. 1962/1998).
- 17 Agricultural Act of 2014: Highlights and Implications. United States Department of Agriculture [Электронный ресурс]. – Режим доступа:<http://www.ers.usda.gov/agricultural-act-of-2014-highlights-and-implications.aspx> (дата обращения 20.01.2015 г.).
- 18 Agricultural and Rural Development. European Commission [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ec.europa.eu/agriculture/> (дата обращения 20.01.2015 г.).
- 19 Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan. [Official Internet resource]: <http://mgov.kz>.
- 20 State program of development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021. (Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 420 of February 14, 2017). – Astana. – 2017. – 160 s.
- 21 Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan. 2017. [Official Internet resource]: <http://www.stat.gov.kz>.
- 22 Agriculture, forestry and fisheries in the Republic of Kazakhstan for 2011-2015. Statistical collection. – Astana. – 2016. – 148 p.
- 23 Dalimov R.T. Dynamics of international economic integration: non-linear analysis. Lambert Academic Publishing, 2011, 276 p.; ISBN 978-3-8433-6106-4, ISBN 3-8433-6106-1.
- 24 Riris, OECD Database – Producer and consumer Support Estimates: OECD – Estimate of support to agriculture (США и ЕС), Emerging Economies – Estimate of support to agriculture (Россия, 1995-2010 it.)
- 25 Ward C.E. Vertical integration Comparison: Beef, Pork, and Poultry // *Current farm economics*. – 1997. – Vol. 70, No 1. – P. 16-29.
- 26 Prices in agriculture, forestry and fisheries in the Republic of Kazakhstan for 2012-2016. Statistical collection. – Astana. – 2017. – 122 p.
- 27 UNCTAD. World Investment Report 2000: Cross-border Mergers and Acquisitions and Development, United Nations, New York and Geneva, 2000. – P. 133.
- 28 Veen, H.B. van der, H.A.B. van der Meulen, K.H.M. van Bommel and B. Doorneweert. Exploring agricultural taxation in Europe. LEI, The Hague. – 2007. – 207 p.
- 29 Fulton M. The Changing Landscape of Cooperatives in North America / Fulton M., Hei Y., Fairbairn B. – Papers presented at the XIX International Economic History Congress Helsinki, Finland, 21 to 25 August 2006. – P. 32-35.
- 30 Krustelev RN Directions of development of state support of agriculture // *Bulletin of the Eurasian Academy of Administrative Sciences*. – 2011. – No. 3 (16). – P. 165-173.